

març 2020
9,5 €

101

AURIGA

REVISTA DE DIVULGACIÓ I DEBAT DEL MÓN CLÀSSIC

XV Fòrum Auriga 2019

Cervera

16 i 17
de novembre
de 2019

CERVERA
Capital de la
Cultura
Catalana
2019

EL PAPER,
ELS DIARIS
I LES CAPSES
DE CARTRÓ
QUE LLENCEM AL GRIS,
NO VAN AL GRIS.

→ VAN AL BLAU

Papers

Diaris i revistes

Capses de cartró

Ciutadania, empreses, institucions.
Reciclem bé. Separem bé.

4. La fortalesa dels Vilars (Arbeca, Les Garrigues): 34 anys de recerca, difusió i recuperació del patrimoni
Emili Junyent i Joan B. López
12. La Societat Catalana d'Estudis Clàssics
Carles Garriga
15. Batxillerat filològic a l'institut Premià de Mar. Una manera de preservar el grec a secundària.
Margalida Capellà Soler
18. Ampliant horitzons en l'ensenyament del grec clàssic: les TIC i el mètode comunicatiu
David Solé Gimeno i Lorena Rion López
21. La Vil·la del Romeral. Un exemple de l'ocupació de l'espai rural a la Baixa Noguera en època romana
Lluís Marí Sala i Víctor Revilla Calvo
30. Iesso – Guissona. El llegat arqueològic de la ciutat romana com a fonament per a la construcció de la identitat local
David Castellana Guàrdia
36. Color i riquesa a la Vil·la romana del Munts (Altafulla): el dipòsit marmori trobat als anomenats "banys inferiors"
Laura Galán Palomares
Anna Gutiérrez Garcia-M.
43. Gràcies a Cervera sabem llatí
Guillem Cintas Zuazua
46. La religió com a eina d'integració i diàleg social i polític. Anàlisi d'espais de culte rurals a la Hispània Citerior entre els segles II aC i II dC.
Arnau Lario Devesa
50. XXVIII Premis Auriga

Els dies 16 i 17 de novembre vam celebrar el XV Fòrum Auriga a Cervera en el marc dels actes de la Capital de la Cultura Catalana. Cada any, l'AURIGA posterior a l'esdeveniment conté les actes del fòrum Auriga que han tingut lloc ininterrompudament des de fa quinze anys. Tanmateix, el número que tocava era el 100, i pel simbolisme de la xifra vam voler que la revista contingués un recull d'articles que al llarg d'aquests més de vint-i-cinc anys hem publicat. És per això que per primera vegada hem ajornat un número la publicació de les actes d'un Fòrum Auriga.

Si teniu a mans el programa del XV Fòrum Auriga, veureu que contenia la participació del professor de la Universitat de Lleida Joan B. López. Tanmateix, la tarda abans ens va escriure comunicant-nos que no podia venir per un tema sobtat de salut. Per desgràcia el Dr. López ens va deixar el dia 26 de febrer. La malaltia se l'endugué de pressa. En aquest número publiquem el seu darrer article escrit juntament amb el Dr. Junyent.

A la pàgina 50 trobareu les bases del XXVIII Cartell de Premis Auriga. Animem a professors, estudiants i museus a participar-hi. Hi ha temps fins al dia 15 de juliol d'enguany.

Montserrat Tudela i Penya

AURIGA

Rda. Universitat, 7, 3r, 4a. 08007 Barcelona
Telèfon: 93 412 32 94. Fax: 93 412 68 71
E.Mail: auriga@ccc.cat
www.auriga.cat
Twitter: @RevistaAuriga
Facebook: RevistaAuriga

Dipòsit Legal : B-12032-91
ISSN Auriga paper: 1131-50087
ISSN Auriga digital: 2014-7856
Correcció: Lúdia Fernández
Disseny, assessor informàtic i webmaster:
Miquel Fernández i Barta

AURIGA és membre de l'Associació de Publicacions Periòdiques en Català (APPEC).

La revista AURIGA no comparteix necessàriament les opinions dels autors dels articles.
Aquesta publicació es pot reproduir, citant-ne, però, la procedència.

Editor:

Directora:

Consell de Redacció:

Consell Assessor:

Xavier Tudela i Penya
Montserrat Tudela i Penya
Ma. Jesús Espuña i Ferrer
Pere Izquierdo i Tugas
Francesca Mestre i Roca
Joan Pedrola i Santamarta
Xavier Yáñez i Such
Norbert Bilbeny i García
Joan Busqueta i Riu
Sebastià Giralt i Soler
Bàrbara Matas i Bellés (†)
Carles Miralles i Solà (†)
Mercè Otero i Vidal
Isabel Rodà de Llanza
Joan Sanmartí
Eulàlia Vintró i Castells

Fotografia de portada: Imatge gràfica del XV Fòrum Auriga.
Miquel Fernández Barta

COLOR I RIQUESA A LA VIL·LA ROMANA DELS MUNTS (ALTAFULLA): EL DIPÒSIT MARMORI TROBAT ALS ANOMENATS “BANYS INFERIORS”

Laura Galán Palomares i Anna Gutiérrez Garcia-M.

Institut Català d'Arqueologia Clàssica

ELS MARMORA EN EL MÓN ROMÀ

Dos dels trets més característics de la decoració al món romà van ser el gust pel color i el luxe, en contra de la imatge de minimalisme i sobrietat que, de vegades, se'n té en l'imaginari col·lectiu. En aquest sentit, els *marmora*¹ van tenir un paper fonamental ja que, al costat dels ben coneguts marbres blancs, tot un seguit de calcàries, pòrfirs, granits i moltes altres roques de color van convertir-se en el material noble i ornamental per excel·lència des de finals de la República i, especialment, durant els primers temps de l'Imperi. La generalització del seu ús va estar fortament lligada a l'expansió militar i el control polític de la conca mediterrània entre els segles II i I aC, moment en què, per influència del món hel·lenístic, es va començar a utilitzar el marbre blanc a Roma.² En aquest mateix context també es comencen a documentar els primers paviments en *marmora* de color.³

La imposició d'una taxa de luxe sobre els *marmora* de color al final de la República no va impedir que la classe dirigent romana dediqués gran interès a l'adquisició d'aquests materials i que, seguint la tradició del món oriental, adoptés el *marmor* com a element d'expressió del seu prestigi (*auctoritatem*) i esplendor (*magnificentia*). En aquest context es va iniciar el fenomen de *luxuria privata* lligada a aquests materials, com a mitjà per a l'autorepresentació d'estaments polítics i elits, amb la qual cosa es va introduir nova manera de viure i d'expressar-se.

Tot això va implicar una explotació controlada i continuada de les pedreres que proporcionaven aquests materials,⁵ que es convertiren en clau per a la creació de programes monumentals decoratius amb fortes implicacions ideològiques i propagandístiques. Així, en època flàvia té lloc el moment àlgid d'extracció i ús dels

marmora destinats a la decoració arquitectònica d'edificis civils i religiosos de les principals ciutats de l'Imperi, com va ser el cas del conjunt del fòrum provincial i de la seva zona de culte a Tàrraco.⁷

Amb els canvis econòmics produïts al segle III dC, la circulació de *marmor* es va veure afectada i es redueix significativament l'arribada de materials orientals als territoris occidentals de l'imperi.⁸ Al mateix temps, s'esdevingué un canvi en els sistemes de distribució i administració. A partir d'aquest moment el comerç dels *marmora* imperials va passar a estar sotmès a les lleis del mercat.⁹ No obstant, els *marmora* van seguir sent considerats un producte de luxe; prova d'això es la inclusió d'un bon nombre d'aquests materials a l'*Edictum Diocletiani et Collegarum de pretiis rerum venalium*, promulgat el 301 dC per intentar controlar la inflació sofrida al segle anterior. Degut a aquesta conjuntura, es va incrementar la reutilització dels *marmora*, que quasi es va convertir en una constant i es va afegir a l'extracció directa a les pedreres com a mètode de subministrament. D'aquest segle endavant i amb la fi o disminució significativa de l'activitat a gran part de les pedreres que havien estat en actiu durant el període altimperial, l'Occident romà dependrà gairebé exclusivament de la reutilització i de les pedres locals.¹⁰

Un aspecte fonamental en l'estudi dels *marmora* és la necessària perspectiva interdisciplinària, integrant l'atenció a la matèria prima utilitzada –*marmor*– als aspectes més tradicionals: l'estudi arqueològic, les fonts escrites i els estudis estilístics i epigràfics.¹¹ La integració de totes aquestes disciplines permet anar més enllà i esbrinar aspectes que, d'altra banda, ens podrien passar desapercebuts. Així, estudiant la “pedra” podem arribar a saber la pedrera d'on es va extreure i, partint d'aquest enllaç

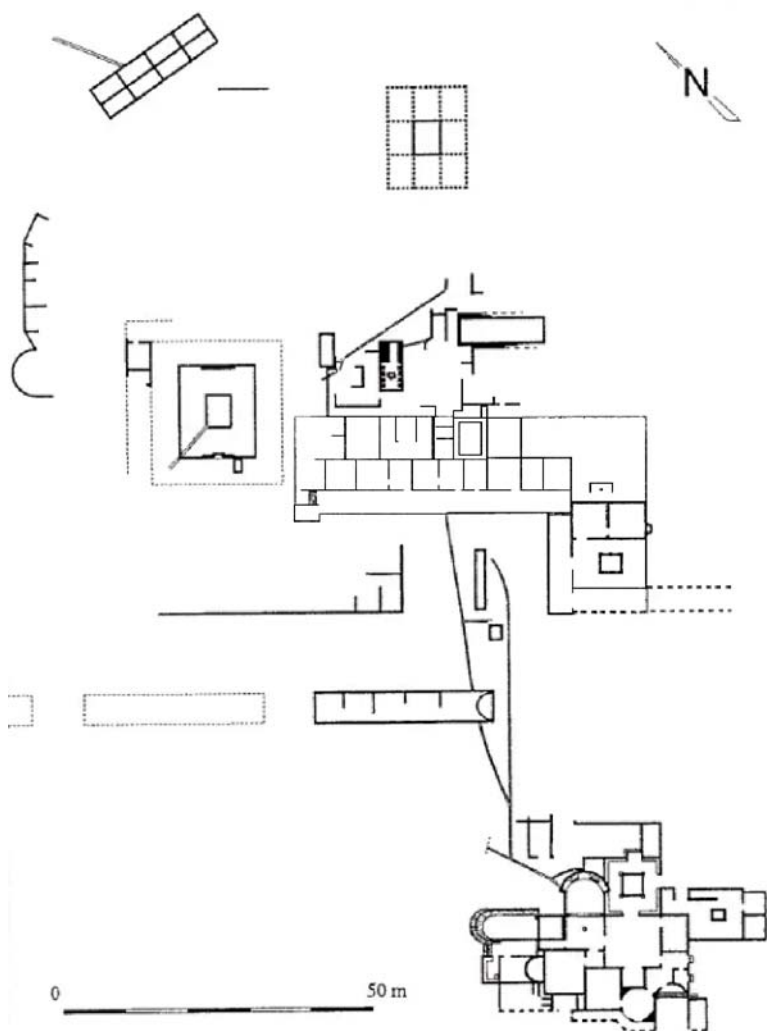
entre el punt d'origen i el lloc de destí, podem identificar xarxes de distribució o comerç, comprendre com de difícil era aconseguir-la, entendre el seu valor i, en definitiva, el nivell socioeconòmic del comitent, o inclús aspectes simbòlics lligats a l'ús de certes pedres.

EL CAS DE LA VIL·LA ROMANA DELS MUNTS

A inicis del segle II dC, al vessant d'un turó situat uns 12 kilòmetres de Tàrraco, perfectament comunicat amb la ciutat gràcies a la via Augusta i a la seva proximitat al mar,¹² es va construir una vil·la d'unes dimensions i un luxe excepcionals. Aquesta edificació es va situar sobre una antiga vil·la d'explotació agropecuària construïda al segle I dC, que va ser desmuntada per a la construcció d'aquest nou complex residencial.¹³

L'edifici principal tenia com a mínim dues plantes i estava distribuït al voltant d'un gran peristil. Al pis superior hi havia les habitacions més nobles i una galeria amb vistes a l'*hortus* i

Figura 1 Plànol de la vil·la romana dels Munts (Tarrats *et alii*, 2000, p. 363), en què es marca la zona dels "banys inferiors"

al mar. A la planta baixa hi havia més habitacions, un gran triclini i un llarg passadís obert al jardí, que arribava fins als anomenats "banys inferiors"¹⁴ (fig. 1).

Després de la primera fase de caire agropecuari, abans esmentada, podem distingir tres altres moments en la vil·la. Encara hi ha molts dubtes entorn del promotor de tan luxosa nova construcció, però alguns investigadors han volgut veure una relació entre aquest i el poder imperial, basant-se en les seves grans dimensions, la fastuositat i el luxe decoratiu, així com en la troballa d'una estàtua representant Antínous –l'amant predilecte d'Adrià, que va visitar la ciutat de Tàrraco durant l'hivern del 122-123 dC–, la disposició d'un gran mitreu o la bona ubicació de la vil·la respecte a la capital.¹⁵

Amb l'arribada de Caius Avitus i Faustina, senyors de la casa, pels volts del 145-155 dC, es fan algunes reformes i remodelacions que marquen una nova etapa. De fet, en una de les habitacions es van trobar les restes d'una font decorada amb la representació d'Oceanus i una inscripció que indicava que la cisterna l'havien fet construir ells.¹⁶ A més, es dugueren a terme un seguit de reformes als "banys inferiors", ampliant les piscines, afegint-hi unes latrines i un *atri*, i col·locant-hi escultures noves.

A finals del segle III dC es produí un incendi que va destruir bona part del conjunt, i es va iniciar una decadència que s'allarga durant tot el segle següent, i no és fins a principis del segle V que es detecten noves reformes, les quals acaben conformant la vil·la tardoromana i visigoda,¹⁷ que estigué en ús fins al segle VII.¹⁸

Després d'un llarg període d'abandonament i espoli, la memòria d'aquest complex es va recuperar de la mà de l'humanista Lluís Pons d'Icart al segle XVI. No és, però, fins a mitjans del segle XX que s'hi van desenvolupar campanyes d'excavació organitzades, les quals van permetre trobar una part important de les restes i traçar les línies generals de la seva història.

Pel que fa als *marmora*, la vil·la romana dels Munts és un cas excepcional, tant per la quantitat, com per la varietat i profusió d'ús d'aquests materials, que no tenen parangó en la seva època, no només al territori al voltant de

Tàrraco sinó també a la resta de la meitat nord del *conventus Tarraconensis*. Aquesta importància es va constatar ja des dels primers estadis d'estudi del jaciment, que van donar peu a unes primeres consideracions per part de P. Otiña, a partir dels materials lapidis recuperats durant les intervencions dirigides per P.M. Berges.¹⁹

D'aleshores ençà, l'avenç de la investigació arqueològica gràcies als projectes desenvolupats des del MNAT ha posat al descobert un conjunt de materials lapidis d'alt interès que se sumen als anteriorment esmentats. Aquests van ser recuperats principalment durant les excavacions realitzades entre 1995 i 1999, i 2004-2005; excavacions que principalment van afectar la zona de l'*ambulatio* i les seves estances annexes, encara que també es van fer intervencions a l'*hortus* i al sector oriental del jaciment, i que van permetre recuperar un conjunt de circa 550 fragments de *marmora*.

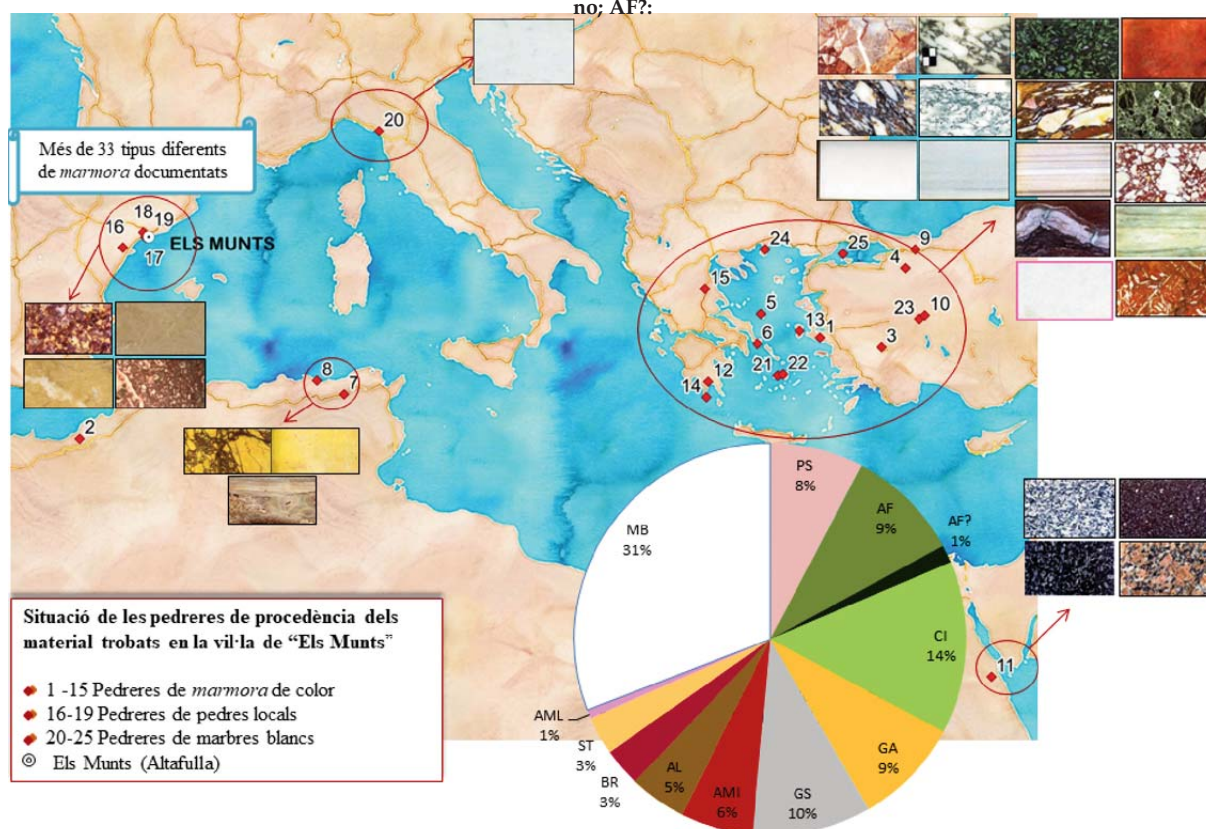
Per una altra banda, la recent intervenció, el març de 2018, en una de les habitacions dels "banys inferiors", situada a la part oriental del conjunt termal, va posar al descobert un dipòsit de materials lapidis de mida insòlita (de circa 4100 fragments), probablement acumulat, durant les primeres intervencions al jaciment i que presentem a continuació.

ELS MARMORA DELS "BANYS INFERIORS": ESTUDI I REFLEXIONS

La revisió, classificació, identificació i examen detallat d'aquests materials lapidis que acabem d'esmentar ofereix un panorama sobre la plèthora de *marmora* emprats, el seu volum aproximat i les funcions a què es van destinar. Panorama que, degudament contextualitzat en el marc del fenomen marmori en el món romà, permet proposar algunes consideracions sobre el seu rol en la fisonomia arquitectònica de la vil·la dels Munts i la rellevància socioeconòmica dels promotors o personatges responsables d'aquesta magnífica obra d'edificació privada romana.

Sense pretendre ser concloents, ja que es tracta d'un estudi encara en curs, hem pogut identificar més de 33 tipus de *marmora* diferents,²⁰ procedents d'arreu de l'Imperi Romà, molts dels quals venen de pedreres llunyanes (fig. 2). En efecte, crida l'atenció la diversitat geogràfica de la procedència dels materials, ja que s'hi troben representades les principals pedres de la conca mediterrània, amb un destacat volum de *marmora* d'origen oriental. A partir de l'anàlisi del gran volum de fragments de *marmora* examinats a dia d'avui, podem veure com les roques de color van tenir un paper rellevant en la decoració d'aquest sector de la vil·la, on predominen àmpliament sobre els marbres blancs,

Figura 2 Situació de les pedreres de procedència dels materials trobats a la vil·la dels Munts, amb l'aspecte macroscòpic d'alguns d'ells. Gràfic: Percentatge dels fragments comptabilitzats de cada tipus. MB: marbres blancs. *Marmora* de color importats, PS: portasanta; AF: africano; AF?:

blanc grisencs o grisos (fig. 2). La vil·la dels Munts es un cas excepcional en l'àmbit de l'*ager Tarraconensis*; el fet que només aquí s'observi un clar predomini dels materials importats sobre els locals reforça la seva singularitat.

La preeminència dels *marmora* de color –un 69% del total en contraposició al 31% de marbre blanc (fig. 2 – evidència un cromatisme extrem en la decoració de les superfícies i un gust ostentós, associat, possiblement, a una exhibició de poder socioeconòmic per part del promotor. De fet, molts dels *marmora* documentats als Munts formen part de l'elenc de l'*Edictum Pretiis*, que tot i haver-se creat en un moment posterior, ens permet fer-nos una idea del possible valor d'aquest materials. Així, no hi ha cap mena de dubte que la gran quantitat de *marmor Numidicum* (*giallo antico*), *marmor luculleum* (*africano*) i *marmor Caristium* (*cipollino*) (fig. 2), amb un preu que els situa com els segons, tercers i quarts més cars en la llista de preus d'aquest edicte, juntament amb la presència d'altres de cost similar encara que en menor quantitat –com el *marmor Docimium* (*pavonazzetto*) o el *marmor Thessalicum* (*verde antico*)–, va implicar la despesa d'una ingent quantitat de diners o bé la seva obtenció mitjançant altres canals, potser més directes, amb les autoritats que gestionaven les pedreres. Igualment, la presència de diverses varietats de marbres blancs, menys costosos però considerats igualment productes de luxe, confirma l'alta inversió que es féu en els revestiments i elements decoratius d'aquests “banys”.

Per una altra banda, tot i que menys presents (representant un 12% del total de revestiments marmoris), els materials locals també van representar un rol important en la sumptuositat de la vil·la i la seva riquesa cromàtica. Amb aquests materials, de tonalitats molt diverses –que van des del bigarrat *broccatello*, de colors granats i groguencs, fins al groc pàl·lid i rosat de la pedra de Santa Tecla, passant per l'ocre de la pedra d'Alcover o el roig teula tacat de blanc de la pedra de la Savinosa–, es van recobrir estances senceres, com les latrines o l'atri que donava entrada a aquests banys.

Malauradament, però, la major part d'aquests fragments marmoris no s'han trobat *in situ* sinó que van ser desplaçats del seu lloc original, bé per ser reutilitzats en la mateixa vil·la

en èpoques posteriors, bé com a conseqüència de l'espoli de materials que la vil·la va patir. No obstant, alguns aspectes ens poden ajudar a reconstruir l'aparença dels revestiments, com serien les empremtes en negatiu conservades en algunes estances dels banys (fig. 3).

L'estudi de les formes i usos, juntament amb la identificació del material lapidi, ens ha permès identificar diferències d'ús entre els materials locals i els importants. Així, hem pogut associar materials locals, com la pedra de Santa Tecla, la pedra d'Alcover o el *broccatello*, als àmbits afegits en les reformes empreses per indicació de Caius Avitus. A més, s'han pogut documentar altres tendències, com la preferència del marbre blanc en certs tipus d'ús, com serien els recobriments de les piscines, o la reutilització, fins i tot ja en època romana, d'algunes plaques de *marmor* (fig. 3).

Pel que fa a la cronologia del seu ús en aquesta zona de la vil·la, és difícil de definir ja que no sempre podem identificar de manera clara la seva procedència topogràfica ni estratigràfica dins del conjunt; només en alguns casos podem fer alguna hipòtesi a partir de les circumstàncies de la troballa. No obstant, hem pogut extreure'n algunes idees. D'entrada, els materials locals semblen tenir un ús més tardà que els importats a la zona dels “banys inferiors”. Com ja hem apuntat, sembla que els materials originaris de l'entorn més propers a la vil·la (*territorium i conventus Tarraconensis*) s'utilitzen a partir de l'ampliació i reforma dels banys²², mentre que els materials forans, en canvi, ja foren emprats des del moment inicial de construcció de la gran vil·la residencial.

A més a més, tenint en compte el gran incendi que va patir la vil·la a mitjans del segle III dC²³ i el tipus d'ús que adquireix després, així com la utilització d'alguns *marmora* que a partir del segle III dC experimenten un descens en la seva extracció i/o distribució,²⁴ és molt poc probable una utilització *ex novo* d'aquests materials als Munts més enllà d'aquest segle.

Una dada que fonamenta aquesta idea és el programa marmorí de la vil·la Adriana a Tívoli, la qual presenta en els seus revestiments parietals i pavimentals una gama de *marmora* molt semblant a la utilitzada als “banys inferiors”

Figura 3 Plaques de marmor in situ a la zona dels "banys inferiors" dels Munts (a dalt), plaques reaprofitades per a un aplacat tardoantic i empremtes de plaques a la piscina del frigidarium (a baix, a l'esquerra i a la dreta, respectivament)

dels Munts²⁵. A més, la descripció d'unes termes del segle II dC feta per l'escriptor grec Llucià de Samòsata en la seva obra *Hippias*,²⁶ en la qual esmenta materials i estances termals que coincideixen en bona part amb el que trobem aquí, reforça encara més les hipòtesis anteriors. Tot això, doncs, ens permet adscriure la majoria dels revestiments marmoris²⁷ al mateix moment de construcció de la gran vil·la residencial construïda a inicis del segle II dC.

En definitiva, la decoració parietal i pavimental d'aquests "banys inferiors" va significar una gran inversió de recursos materials i humans, ja que va implicar la posada en marxa d'un entramat organitzatiu molt ben articulad per garantir no només el subministrament d'una quantitat substancial dels millors materials marmoris del món romà, sinó també la seva perfecta col·locació en plaques o com a *opera sectilia*, segurament amb la participació d'artesans i mà d'obra experimentada. Aquest programa decoratiu marmorí s'integra, a més, en un conjunt d'extrema sumptuositat tant a nivell de paraments i aparell ornamental marmorí de la resta d'estances de la vil·la com de les altres mostres d'expressió decorativa (mosaics, pintures, escultures, etc.); un conjunt que va tenir sense cap mena de dubte una intencionalitat molt clara: l'expressió màxima de l'opulència, posant en relleu el manifest poder sociopolític i l'*auctoritas* del seu propietari a partir de la demostració material de la seva capacitat d'accés i ús dels més nobles i apreciats materials del món romà.

NOTES

1. És a dir, tota pedra que, un cop polida, té potencial decoratiu (cf. Daremberg i Saglio 1904, 1597-1605, especialment p. 1600).
2. En aquest primer moment l'ús del marbre blanc es concentra en edificis de culte, com demostren els casos del temple de Júpiter al pòrtic de Metel i l'aedes Neptuni pròxim al circ (actualment desapareguts), o el *tholos* del *forum boari*, tots ells construïts en marbre pentèlic durant la segona meitat del segle II aC (Pensabene, 2014, p. 32).
3. Encara que existeixen paviments marmoris previs a l'època romana, la combinació de plaques de mida relativament reduïda i tallades en formes determinades per construir dissenys per contrast cromàtic és una innovació que apareix per primera vegada en l'àmbit romà (Pensabene, 2002, p. 25; Pérez Olmedo, 1996, p. 27).
4. Pensabene, 1992, p. 43.
5. Fant, 1989; Pensabene, 1994; Hirt, 2010.
6. Borghini, 2004.
7. Pensabene, 1998, 2012.
8. Pensabene, 1998, 2002, p. 47.
9. Padilla, 1999.
10. Pensabene, 1998; Hirt, 2010.
11. Gutiérrez Garcia-M. 2016.
12. Berges, 1970, 1971, 1977.
13. Tarrats *et alii*, 1998.
14. Nom que va rebre el conjunt termal situat al SW de l'edifici principal durant les primeres excavacions realitzades sota la direcció de P.M. Berges, ja que al NE de l'edifici principal, al costat del peristil, es va trobar un altre possible conjunt de banys, que van ser anomenats "banys superiors" (Tarrats *et alii*, 2000).
15. Tesi de J.A. Remolà (Remolà, 2009).
16. Tarrats *et alii*, 2000, p. 371.
17. López Vilar, 1993.
18. Tarrats *et alii*, 2000.
19. Otiña, 2002, 2003, 2005.
20. A més dels *circa* 4100 fragments de revestiments en *marmor* trobats l'any 2018, en aquest estudi també s'han inclòs els elements decoratius relacionats amb els diferents àmbits dels "banys inferiors", com són les restes d'aplacats conservades *in situ* i els fragments utilitzats en reutilitzacions posteriors.
21. La identificació s'ha fet mitjançant observació macroscòpica (de visu o amb l'ajuda d'una lupa de mà) i, en el cas dels *marmora* de color, la comparació amb els principals tipus recollits

en els catàlegs de referència (Borghini, 2004; Gnoli, 1988; Lazzarini, 2004) ha permès identificar-los en la major part dels casos. En el cas dels marbres blancs i blanc grisencs, les necessitats específiques per a la seva correcta identificació han portat a fer una primera classificació i hipòtesi de possible procedència, que s'hauran de confirmar mitjançant anàlisis arqueomètriques posteriors (cf. Lapuente, 2014).

22. *Vid. Supra.*

23. Tarrats *et alii*, 2000.

24. Com són el *giallo antico* o el *portasanta*, molt emprats en època trajana i adriana però que, en canviar les xarxes de distribució i disminuir l'explotació d'algunes pedreres sota la dinastia severa, comencen a no ser tan comuns (Borghini, 2004, pp. 214-215 i pp. 285-286).

25. Amb la singularitat de la poca presència de *pavonazzetto* a la vil·la dels Munts (Guidobaldi *et alii*, 1994).

26. "Al que franqueja l'entrada el rep una sala pública de bona mida [...], a l'esquerra hi ha les sales de descans, [...], a continuació hi ha una sala, massa luxosa per a un bany però necessària per a la recepció dels homes acabalats, a un costat, més endavant, hi ha [...] una sala alta i il·luminada amb tres piscines d'aigua freda, amb un revestiment de marbre laconi i dues estàtues, una de la Salut i una altra d'Asclepi. A la sortida d'aquesta sala el rep una altra, lleugerament caldejada [...]. A continuació hi ha una sala disposada per al massatge adornada amb marbres frigis [...]. Més endavant ve la galeria calenta amb revestiment de marbre de *Numidia*." Lluçà de Samòsata, *Hippias*.

27. Excloent-ne aquells afegits en pedra local als àmbits nous construïts durant les reformes promogudes per Caius Avitus.

PITARCH, À., TEIXELI, I. i MENCHÓN, J. J. (2012). "The *marmora* used in the imperial cult area of Tarraco (Hispania Citerior), en GUTIÉRREZ GARCIA-M., A, LAPUENTE, P. i RODÀ, I. (eds.) *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the IX ASMOSIA Conference* (Tarragona 2009), ICAC, Tarragona, pp. 196-203.

BERGES, P. M. (1970). "Las ruinas de Els Munts (Altafulla, Tarragona)". *Información Arqueológica* 3 (septiembre-diciembre de 1971), Instituto de Prehistoria y Arqueología de la Diputación de Barcelona, Barcelona.

BERGES, P. M. (1971). "Informe sobre Els Munts", *Bulletí Arqueològic*, èp. IV, fasc. 105-112 (1969-70), Reial Societat Arqueològica Tarraconense, pp. 140-150.

BERGES, P.M. (1977). "Nuevo informe sobre els Munts", *Estudis Altafullencs* 1, pp. 27-47.

BORGHINI, G. (ed.) (2004). *Marmi antichi*, De Luca Editori d'Arte, Roma.

DAREMBERG, C., i SAGLIO, E. (1904). *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines: d'après les textes et les monuments* (Vol. 3). Hachette.

FANT, J.C. (1989). *Cavum Antrum Phrygiae. The Organization and operations of the Roman Imperial Marble Quarries in hrygia*, Oxford University Press, Oxford.

GARCÍA-ENTERO, V. (ed.) (2014). *El marmor en Hispania: explotación, uso y difusión en época romana*, Editorial UNED, Madrid.

GNOLI, R. (1988), *Marmora romana*, Edizioni dell'Elefante, Roma.

GUIDOBALDI, F., OLEVANO, F., PARIBENI, A., i TRUCCHI, D. (Eds.). (1994). *Sectilia pavimenta de villa Adriana*, Instituto Poligrafico e Zecca Dello Stato, Roma.

GUTIÉRREZ GARCIA-M., A. (2016) "Pedra, comerç i prestigi. Arqueologia i arqueometria per entendre el rol dels materials lapidis a l'Antiguitat", *Auriga* 85, pp. 25-28.

GUTIÉRREZ GARCIA-M., A. i LÓPEZ VILAR, J. (2012). "Marmora at the Tarraco of the Antonines: the assemblage of Sant Pau and Santa Tecla", a GUTIÉRREZ GARCIA-M., A, LAPUENTE, P. i RODÀ, I. (eds.) *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the IX ASMOSIA Conference* (Tarragona 2009), ICAC, Tarragona, pp. 204-209.

HAUSCHILD, T. (1992). "Los hallazgos romanos de mármol en la Parte Alta de Tarragona". *Butlletí Arqueològic*, 14, Reial Societat

BIBLIOGRAFIA:

AROLA, R., DOMINGO, J.A. i GASULL, N. (2012). "The imported *marmora* from the Jaume I School: an assemblage from the Provincial Forum of Tarraco", a GUTIÉRREZ GARCIA-M., A, LAPUENTE, P. i RODÀ, I. (eds.) *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the IX ASMOSIA Conference* (Tarragona 2009), ICAC, Tarragona, pp. 190-202. ÀLVAREZ, A., MACÍAS, J.M., MUÑOZ, A.,

Arqueològica Tarraconense, pp. 107-135.

HIRT, A. M. (2010). *Imperial mines and quarries in the Roman world: organizational aspects 27 BC-AD 235*, Oxford University Press, Oxford.

LAPUENTE, P. (2014). "Archaeometry on stones. Multi-method approach to investigate stone provenance. Studied cases from Roman Hispanic *marmora*". *Archaeometry Múhely Workshop 2014/XI/3*, pp. 149-158.

LAZZARINI, L. (2004) *Pietre e marmi antichi. Natura, caratterizzazione, origine, storia d'uso, diffusione, collezionismo*, CEDAM, Milà.

LÓPEZ VILAR, J. (1993): "Les termes inferiors de la vil·la romana dels Munts". *Documents d'Arqueologia Clàssica*, 0, Universitat Rovira i Virgili, Tarragona, pp. 56 -79.

LLUCIÀ DE SÀMOSATA (1996). *Obras I*. Introducció general per José Alsina Clota, traducció i notes per Andrés Espinosa Alarcón, Biblioteca clàssica Gredos, 42, Madrid.

MACIAS, J. M., MENCHÓN, J., MUÑOZ MELGAR, A., TEIXELL NAVARRO, I. (2007). "Excavaciones en la catedral de Tarragona y su entorno: avances y retrocesos en la investigación sobre el culto Imperial", a NOGALES, T. i GONZÁLEZ, J. (eds.) *Culto Imperial: política y poder*, L'Erma di Bretschneider, Roma, pp. 763-787.

OTIÑA, P. (2002). "Los materiales lapídeos de la villa de Els Munts (Altafulla)". *Butlletí Arqueològic*, 24, Reial Societat Arqueològica Tarraconense, pp. 111-130.

OTIÑA, P. (2003). "La importación de mármol en la villa romana de Els Munts (Altafulla, Tarragona)", *Anales de Arqueología Cordobesa* núm, 13-14, pp. 147-166.

OTIÑA, P. (2005) "La vil·la romana dels Munts (Altafulla). Excavacions de Pedro Manuel Berges Soriano". *Biblioteca Tàrraco d'Arqueologia*, 1, Fundació privada Liber, Tarragona.

PADILLA, A. (1999). "Algunas notas sobre canteras y mármoles en los siglos III-V". *Gerión. Revista de Historia Antigua*, 17, pp. 497.

PENSABENE, P. (1992). "Amministrazione dei marmi e sistemi distributive nel mondo romano", a BORGINI, G. (ed.) *Marmi Antichi*, L'Erma di Bretschneider, Roma, pp. 43-54.

PENSABENE, P. (1994). *Le vie del marmo: i blocchi di cava di Roma e di Ostia*. Ministero per i beni culturali e ambientali, Soprintendenza archeologica di Ostia, Roma.

PENSABENE, P. (1996). *Classi dirigenti, programmi decorativi, culto imperiale: il caso di Tarraco, en Colonia Patricia Corduba: una reflexión*

arqueològica, C. Cultura, Còrdova, pp. 197-219.

PENSABENE, P. (1998). Il fenomeno del marmo nella Roma tardo-repubblicana e imperiale, *Studi miscellanei*, 31, pp. 333-390.

PENSABENE, P. (2002). "Il fenomeno del marmo nel mondo romano", a NUCCIO, M. i UNGARO, I. (eds.) *I marmi colorati della Roma Imperiale*, Roma, pp. 3-68.

PENSABENE, P. (2012). "Il marmo lunense nei programmi architettonici e statuari dell'Occidente romano", a GARCÍA-ENTERO, V. (ed.) *El marmor en Hispania: explotación, uso y difusión en época romana*, Editorial UNED, Madrid, pp. 17-48.

PÉREZ OLMEDO, E. (1996) "Revestimientos de opus sectile en la península Ibérica". *Studia archaeologica*, vol. 84, Universidad de Valladolid.

REMOLÀ, J.A. (2009) Mithra en la villa romana dels Munts (ager Tarraconensis). Ponència presentada a les I Jornadas Mitraicas de Cabra 29-30 de maig de 2009. Publicació digital:<http://www.elpaseocultural.es/jornadasmithraicas/index.php?sec=1264537431&sub=1264539674>.

RODÀ, I., PENSABENE, P. i DOMINGO, J.A. (2012). "Columns and rotae in Tarraco made with granite from the Troad", a GUTIÉRREZ GARCIA-M., A, LAPUENTE, P. i RODÀ, I. (eds.) *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the IX ASMOSIA Conference (Tarragona 2009)*, ICAC, Tarragona, pp. 210-229.

TARRATS, F., MACIAS, J. M., RAMÓN, E. i REMOLÀ, J. A. (1998): "Excavacions a l'àrea residencial de la vil·la romana dels Munts (Altafulla, Tarragonès)", *Empúries*, 51, pp. 197-223.

TARRATS, F., MACIAS, J. M., RAMÓN, E. i REMOLÀ, J. A. (2000): "Nuevas actuaciones en el área residencial de la villa romana de Els Munts (Altafulla, Ager Tarraconensis). Estudio preliminar", *Madridier Mitteilungen*, 41, pp. 358-379.

TARRATS, F., RAMÓN, E., i MACIAS, J. M. (1998): "Noves intervencions a la vil·la dels Munts (Altafulla, Tarragonès)", *Tribuna d'Arqueologia*, 1996-1997, pp. 35-56.